

selçuklu ve osmanlı türk mûsıkîsi

Selçuklu Müzik ve Literatürü

446

Recep Uslu*

Dandanakan Savaşı (1040) ile Horasan'da ortaya çıkan, kısa sürede Orta Asya'yı etkisi altına aldıktan sonra İran, Irak, Suriye bölgesini ele geçiren, Abbasileri vassal devlet haline getiren, Malazgirt Savaşı (1071) ile Anadolu'yu fetheden, Mısır'da Eyyubilerin kurulmasına sebep olan Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sencer'in (ö. 1157) ölümüyle yıkılırken, ardında hükmettiği topraklarda bir çok beylik bıraktı. Azerbaycan, Kirman,

Irak, Suriye, Dımaşk (Tugtekinliler), Musul (Zengiler) Selçukluları gibi ardında bıraktığı beylikler ve devletlerden biri olan Türkiye Selçukluları bir yüzyıl daha yaşadı. 1258'den itibaren Moğol istilası ile Orta Asya'dan Mısır'a kadar Selçukluların hakimiyeti tamamen yıkıldı ve bu topraklarda Moğollara bağlı yeni beylikler kuruldu.

Bu makalenin amacı daha önce üzerinde yeterince ve ciddi olarak durulmamış bir konu olduğu anlaşılan Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Anadolu Beyliklerinin hakim olduğu topraklarda yani XI. yüzyıl ortalarından Moğol istilasının olduğu XIII. yüzyıla, Orta Asya'dan başlayıp Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya uzanan bölgede müziğin literatür ve kültürünü ortaya çıkarmaktır.¹

Selçuklularda Nevbet/Askeri Müzik

Selçuklu sultanları saltanat alameti olarak bulundurdıkları arma ve çetr yanında neveti de kullanırlardı. Çetr bir mızrak üzerinde bulunan küçük bir şemsiye idi ve bir

(*) Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı, Müzikoloji Bölüm Başkanı.

(1) Selçuklular hakkında bk. Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-IV, Ankara: TTK yayını, 1992; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII-VIII. Cilt, İstanbul 1989, dipnotlarda DGBİsl. Tar., olarak gösterilecektir; Horasan için bk. Uslu, Recep, Horasan Tarihi, doktora tezi, 1997, Uludağ Üniversitesi.

görevli bunu daima sultanın başı üzerine tutardı.²

Nevbet, günde beş vakit sultanın kapısında bir müzik çalan askeri mızıkta takımının yaptığı uygulamaya denirdi. Sultana bağlı emirler içinde ancak sultanın izin verdiği emirler üç vakit nevbet çalabilirdi, eğer beş vakit çalarlarsa isyan etmiş veya devletten ayrılmış sayılırlardı. İbn Haldun'un da belirttiği gibi nevbet takımı Sultanla birlikte yolculuğa veya savaşa giderdi. Aşağıda bununla ilgili örneklerden bazıları yer almaktadır.³ Nevbet-i penç veya nevbet-i pençgane de denilen bu müzik takımında kös, davul, zurna, nakkare ve nefir çalgıları kullanılırdı.⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nde beş vakit nevbet çalındığı gibi daha sonra kurulan beyliklerden bazılarında da beş vakit nevbet çalınmıştır. Kirman Selçukluları'nda (kuruluşu 1050-yıkılışı 1189) görüldüğü gibi.⁵ O devirlerde ceza hakimi diyebileceğimiz emir-i hareslerin de bir kös çalan nevbet takımının bulunduğu Siyasetname'den öğreniyoruz. Bir Selçuklu veziri olan Nizamülmülk bu eserin 35. faslında saray görevlilerinden saydığı nevbetçilerin çok dikkatli olmalarını, güvenlik açısından yanlarına ve aralarına yabancıların girmemesi gerektiğini önemle vurgular.⁶

Selçuklularda nevbet takımının bazı uygulamaları tarih kaynaklarında yer almaktadır. Selçukluların daha Dandanakan Savaşı'ndan önce, 1035'de Gaznelilerle yaptıkları bir savaşta davul (tabl) ve nakkare kullandıkları ifade edilir.⁷ Tuğrul Bey'in Abbasi halifesini vassal durumuna getirdiği 1060 yılından sonra verdiği izinle, Abbasi sarayında da nevbet takımı kurulmuştur. Ölümü üzerine bağımsız olmak için bu durumu değerlendirmeye çalışan Abbasi halifesine rağmen Bağdat'ta nevbetten sorumlu Amidi Ebu Said, halifenin emirlerini hiçe sayarak saray önünde Selçuklu usulü üzere nevbet çaldırmağa devam etmiştir.⁸ Tuğrul Bey'den sonra yerine geçen Alparslan da nevbete önem verirdi. Bir keresinde kendi nevbeti dışında davul çaldıran çok sevdiği devlet adamı Hezaresb'i

azarlamıştır.⁹ Anadolu'yu elinde bulunduran Bizanslılara karşı 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nı kazanan Alparslan'ın ordusunda kös ve boru kullanan nevbetin bulunduğunu yine kaynaklardan bilmekteyiz.¹⁰

Melikşah oğlu Sultan Mehmed'in 1117'de ölmesi ile 14 yaşında olan Mahmud Selçuklu tahtının varisi oldu. Ancak amcası Sultan Sencer'le bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre her ikisi de Sultan unvanı kullanabilecek ve kapılarında beş vakit nevbet çalınacaktı.¹¹ Bundan kısa bir süre sonra Sultan Mahmud, Abbasi başşehri Bağdat'a girmek isteyecek, halife buna razı olmayınca ortaya bir anlaşmazlık çıkacaktı. Bunun üzerine Sultan Mahmud 1126'da Bağdat'a girmiş, halife buna karşı tıpkı Selçuklular gibi çetret altında sarayından çıkıp nevbet (askeri mızıkta) çaldırarak (el-bukat ve'l-kusat) ¹² ordu toplayıp savaş için hazırlık yapmaya başlayınca, Sultan Sencer Rey'e gelmiş, Sultan Mahmud ile halifenin anlaşmasını sağlamıştı. Sultan Sencer daha Rey'de iken halife Müstersid ona bir elçi ile bazı hediyeler göndermişti. Sultan Sencer gelen elçiye bazı ikramlarla birlikte davullar (kusar), nakkareler (bukar), bayraklar (a'lâm) verip kapısında üç namaz vakti nevbet çalınmasına verilen izni yenilemişti.¹³ Böylece Sencer halifeyi kendine bağlı bir emir yani vassalı olarak kabul ediyordu.

Abbasilerin -Arapların- askeri müziği Fars ve Türklerden aldığı, sarayda sancak ve nevbet bulundurdıklarını, seferde halife-

- (2) Uzunçarşılı, Medhal, s. 28; Köymen, Büyük Selçuklu İmpa., III, 88; DGBİsl. Tar. VII, 191-192.
- (3) İbn Haldun, Mukaddime, II, 3-9; İbn Bibi, s. 168, 229 ve Aksarayi Tezkiresi'nden Millet Kıp., I, s. 138; II, s. 10, 67'nden naklen Uzunçarşılı, Medhal, Ankara 1970, s. 28; DGBİsl. Tar., VII, 192.
- (4) DGBİsl. Tar., VIII, 362.
- (5) Efdaleddin Kirmani, Bedayiul Ezman, s. 104; Muh. b. İbrahim, s. 116; DGBİsl. Tar., VII, 276.
- (6) Nizamülmülk, Siyasetname, s. 162, 174.
- (7) Ahmet b. Mahmut, Selçukname, İstanbul 1977, I, s. 10.
- (8) Köymen, Büyük Selçuklu, III, 88.
- (9) Köymen, Büyük Selçuklu, III, 88-89.
- (10) Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1996, s. 29; II. Eyüpsultan Sempozyumu, s. 181.
- (11) Kitabül İnba, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4229, vr. 15b'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, 11.
- (12) İbnül-Esir, X, 449'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, s. 100.
- (13) İbnül Cevzi, X, 5'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, s. 121; Bukat için "nakkare" yerine Köymen'de geçen "trampetler" ifadesi yanlış olmalıdır.

nin ardından geldiklerini, halifelerin ve valilerin savaş veya tayin edildikleri yere bu askeri müzik takımı ile gittiklerini İbn Haldun anar.¹⁴

Türkiye Selçuklularından I. Mesud'dan (1116-1156) beri Anadolu topraklarında nevbet beş defa vurulurdu. Türkiye Selçuklularından Alaaddin Keykubad saltanat alamenti sayılan çetir yanında kös, boru, nakkare ve zurna bulunduran nevbet takımlı bir ordu ile Alaiye kalesini almıştı.¹⁵ İbn Battuta, sultanın saz takımının yüz kişi olduğunu, bunlardan 10 kişinin davulcu, beş kişinin zurnacı, 10 kişinin de guyende olarak 25'er kişilik gruplar halinde dizildiklerini, sultanın sağ ve solunda yer alan emirlerden sonra geldiklerini tanımlar.¹⁶ İbn Haldun da Selçuklu ordusunda kös ve tabl kullanıldığını doğrular. Bu nevbet âdeti Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad tarafından nevbet vurmasına izin verilen Osman Gazi zamanından sonra Osmanlılarda da devam etti.¹⁷ Savaşta düşmanı korkutmak, askerini şevkini artırmak veya düşmanın içine korku verip gücünü kırarak barışı sağlamak olarak değerlendirilmekte olan ve adına daha sonra mehter denilen bu askerî takım, 1299'da kurulduğu kabul edilen Osmanlılarda, savaşlarda, bayramlarda, sur-ı hümayunlarda/düğünlerde ve elçileri kabul törenlerinde çalınırdı.

Yazarı bilinmeyen eldeki tek nüsha olan yazma Kitabü'l-enik fi'l-menacik/Kitabü'l-hiye'l-fi'l-hurub ve feth¹⁸ adlarında iç içe Arapça iki eser 1356'da yazılmıştır. Anadolu'da yazılmış olması muhtemel olan bu eserlerden ikincisinin içinde harplerde davul ile işaretleşmelere ilişkin bilgiler vardır.¹⁹ Davul ve bayrak gibi nevbetin bir saltanat işareti olarak görülmesi halk içinde kabul edilen bir davranış olduğu gibi o zamanki edebi eserlerde de zaman zaman ifade edilmektedir. Nişapurlu Feridüddin Attar, sufi olmanın önemini ve "seyr ve suluk"u anlattığı Mantıku't-tayr adlı eserinde "saltanat nevbeti vurmak" ve "davul ve bayrak" ifadelerini kullanmaktadır.²⁰

Selçuklularda Mevlit

Mevlit okuma adedinin bu yüzyıllarda İslam toplumlarında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Tarih kayıtlarında Fatımilerin düzenledikleri mevlit törenleri yazılıdır. Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş olan Erbil Atabegleri de mevlit merasimlerine önem verirlerdi. Erbil Atabeglerinden (veya Begtekinliler) Kökböri, muharrem ayından rebülevvel ayına kadar her yıl mevlit merasimleri düzenlerdi. Törene gelen yerli ve yabancı pek çok bilim ve devlet adamına ikramlarda bulunur, halka açık sofralar kurulurdu.²¹ Kökböri'nin düzenlediği mevlit törenlerine sufiler de katılır sema yaparlardı.²²

Mevlit töreni yapma geleneği ilk defa Fatımilerde görülmele birlikte Eyyubi ve Begtekinliler devletlerinde de bu törene önem verilmiş ve uygulama pekiştirilmiştir. Bu yüzyıllarda mevlit törenleri zaman zaman halk arasında da yapılıyordu. Çok yaygın olan bu mevlit törenlerinde mevlitlerinin okunması için devrin alimleri mevlitler yazıyorlardı. İbnü'l-Cevzi (ö. 1201) el-Arus adlı eseriyle bu kervana katılanlardandı. İbn Dihye bu mevlit törenleri için Kitabü't-tenvir fi mevlidi's-siraci'l-münir adlı manzum bir eseri Kökböri'ye

(14) İbn Haldun, Mukaddime, trc. Zakir K. Ugan, İstanbul MEB yay. 1988, II, 3-9.

(15) Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 336; II. Eyüpsultan Sempozyumu, s. 181.

(16) İbn Battuta, Seyahatname, trc. Şerif, II, s. 252-253; Turan, Selçuklular Tarihi, Ankara 1965, s. 296.

(17) Osman Gazi'ye nevbet verildiğini birçok tarihçi kaydeder: Aşıkpaşazade, s. 98; Şükru'llah, s. 52; Nişancı Mehmed, s. 344; Ali Tarihi, V, 29-30; Pakalın, Mehmed Zeki, "Mehterhane-i Hakani", Edebiyyat-ı Umumi Mecmuası, sy. 3, 1332, s. 72; Ataman, Sadi Yaver, "Mehterden Meytere", Musiki Mecmuası, sy. 244, 1948, s. 12; Sana, Mehter Musikisi, s. 5; Üngör, Ethem, Türk Marşları, Ankara 1966, s. 10; Erendil, Mehter, s. 11; Özalp, Türk Musikisi Tarihi, I, 10-11; Anna Masala, La Banda Militiare Ottomana: Mehter, Roma 1978.

(18) TSMK, III. Ahmed, nr. 3469, nesih.

(19) Karatay, Arapça Yazmalar, III, 878'da tanımlanan bu eser Shiloah kataloğunda yoktur. Gazimihal, Askerî Müzikalılar hakkındaki eserinde bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.

(20) Feridüddin Attar, Mantıku't-tayr, I, s. 187 "kimin davulu ve bayrağı varsa o derviş değildir, onun eline geçen şey sadece bir sesden ibarettir, bayrağı dalgaları, davulu dövülür fakat davuldan çıkan ses bir akçe bile etmez"; II, 56 saltanat nevbeti vurmak.

(21) İbn Hallikan, Vefeyat, I, 437; DGBİTar., VIII, 80; İlk mevlit merasiminin Selçuk beyliklerinden Erbil Atabeyi Muzafferüddin Kökböri tarafından yapıldığı da ileri sürülmüştür. Bk. Uludağ Üniv. İlah Fak. Dergisi, II/2, 1987, s. 75.

(22) Bezer, Gülay Ogün, Begteginliler, İst. 2000, s. 129-130.

sunmuş ve bu eseri onun huzurunda okumuş ve ondan 1000 dinar mükafat almıştı.²³

Selçuklu Topraklarında Sufiler ve Sema

XI. yüzyılda sufilerin müzik ile anektolarını ve görüşlerini Sülemî'nin (ö. 1021) et-Tabakâtü's sūfiyye'si ile Risâle fi's sema²⁴ adlı eserlerinde görebiliriz. Risalelerinden oluşan eseri²⁵ ile et-Tabakât'ı daha sonra yapılan ilavelerle birlikte Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁶ Nişabur sufilerinden Ebû Ali Dekkak'ın²⁷ damadı Kuşeyri'nin (ö. 1074) er-Risâle'si de²⁸ o yüzyılın Orta Asya, İran ve Arap dünyasında sufilerin müzik ve sema görüşleri hakkında bilgilerin aktarıldığı bir eserdir. Esasen sema hakkında naklettiği fikirlerin ekserisi Ebu Ali Dekkak'ın fikirleridir. Bu zat Hızır b. Abdullah'ın eserinde görüldüğü gibi daha sonraları yazılan müzik eserlerinde görüşlerine değer verilen sufilerden biri idi.²⁹

Horasan sufilerinden ve ilk melamilerden sayılan Ebu Said Ebülhayr (ö. 1049) Selçukluların merkezinde semalı meclisleriyle ünlü idi. Ünlü müzik teorisyeni İbn Sina, Ebu Said Ebülhayr ile tanıştırdı. Ebu Said Ebülhayr'ın huzurunda bir hanendenin beste yaptığı, Ebu Said'in bunu dinlediği ve güfte sahibini sorduğu aktarılır.³⁰ Ebu Said Ebülhayr gibi Orta Asya'da Ebu Ali Dekkak ve damadı Kuşeyri (ö. 1074),³¹ Irak bölgesinde Abdülkadir Geylani (ö. 1165) ve Ahmed Rifai (ö. 1182) semaya hoşgörü ile bakanlardandı. 1160'da hacca gittiği zaman Hz. Peygamber'in elini öpme şerefine eren Ahmed Rifai'nin mensupları şiş saplamak, zehirli yılanlarla oynamak, deflerle ilahi söyleyip dolaşmak gibi özellikleri ile tanınırdı. Evradları, manzum duaları Anadolu'ya kadar yayılan mensupları tarafından yüksek sesle sokaklarda, meclislerde sürekli okunurdu.

Irak, Suriye ve Anadolu'da yayılan Rifailerin Moğol akınlarına karşı yaptıkları gösterilerden bahsedildiğine göre onlar da defleri eşliğinde zikir yapıyorlar, ilahi söylüyorlar,

Selçuklu topraklarında faaliyette bulunuyorlardı. Kural tanımaz olarak tanımlanan Haydariler, Haririler, Melamiler faaliyetleri Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar sarmıştı. Bunlar raks ve sema taraftarı idiler. Bir kalendermeşrep melami görülen matematikçi ve astronom Ömer Hayyam ünlü rubailerinde davul, çan, çenk, ney, rebab, ut çalgılarından bahsetmekte, Hz. Davud'un nağmeleri, çalgı ve nağme kelimeleriyle teşbihler yapmaktadır.³² Selçuklu sultanları Melikşah ve Sencer'in koruması altında olan Ömer Hayyam kendisinden ders almaya gelen ünlü ahlakçı Gazzali'ye ders vermediği kabul etmiş, fakat sonunda "davul"la bu durumu halka ilan etme şartı koymuş olması ilginçtir.³³

Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu medreselerde hocalık yapan Gazzâlî (ö. 1111)³⁴ İhyâu ulûmi'd dîn adlı ahlakî/ansiklopedik dinî eserinde sufilerin zikir ve sema konularına bölümler ayırmış ve söylenenlerin bir değerlendirmesini yapmıştır. Müzik hakkında olumlu ve olumsuz görüşleri sıralayarak onlara cevap vermiş ve müziğin mübah yapılmasının yasak olmadığını, bununla birlikte müziğin kötü amaçla kullanılmasının doğru olmadığını savunmuştur. Onun fikirleri Batı dünyasını da etkilediği gibi Müslümanlar üzerinde günümüze kadar etkisini devam

(23) Bezer, *Begteginliler*, s. 129-130; Fatimilerden başlayıp Osmanlılara kadar mevlitler konusunda bk. Ahmet Aymutlu, Süleyman Çelebi ve Mevlid-i Şerif, İst. 1995; Arapça ve Farsça yazılmış mevlitler için bk. Ayşe N. Pekolcay, *Mevlid*, Ankara 1993, s. 26.

(24) Köprülü Kıp., nr. 1631/7; Shiloah, 339.

(25) Sülemî ve Risaleleri, çev. Süleyman Ateş, s. 28 ve 62 sema hakkındadır.

(26) Allah Dostları, I-XII, İstanbul 1995.

(27) Hayatı için bk. Recep Uslu, "Dekkak", *DİA*, IX, 112; Buna ilave olarak *Hüner u merdüm*, sy. 95, 1346, s. 30 türbesinin resmi; Yaşar Çoruhlu'nun makalesi: *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII, 1997.

(28) Kuşeyri, *er-Risâletü'l Kuşeyriyye*, Kahire 1966; Türkçesi: çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1980; bir yazması: *TSMK*, nr. A. 1385, A. 1390, A. 1245.

(29) Uslu, Recep, "Sultan II. Murad Devrinde Musiki", *Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 4-5, 2000, s. 458.

(30) Cami, *Baharistan*, çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul 1958, s. 157; Aynı yerde bu bilginin Hariri'nin ünlü eseri *Makamat*'tan nakledildiği belirtilir.

(31) *DGBİsl. Tar.*, VIII, 377.

(32) Hayyam Rubaileri, haz. A. Gölpinarlı, İstanbul ts. nr. 41, 59, 119, 121, 132, 148, 161, 184, 302, 313.

(33) Hayyam Rubaileri, haz. Gölpinarlı, s. 146-147; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Alam*, III, 2071.

(34) Gazzali'nin hayatı için bk. *DİA*, XIII, 489-534, Batı dünyasına etkileri: s. 533.

ettirmiştir.³⁵ Gazzali ayrıca Kimya-yı Saadet adlı eserinde de sema meselesini, müziğin etkilerini, dini durumunu kısaca ele almıştır. Gazzali'nin kardeşi olan Ahmed Gazzali (ö. 1121) de Sema'nın meşruluğu hakkında bilgiler verdiği eserler yazmıştır.

Sadi Şirazi (ö. 1258) de çağın sufi müzik anlayışını yansıtan ifadelere yer verir. Eserinde müziğe karşı hoşgörülü olunması gerektiğini, bir müridin bir eğlence meclisinde gördüğü defleri patlatınca dayak yediğini ve ardından pirine gidip, olayı anlatıp dert yanması üzerine piri ona "def gibi döğülüp yüzün yaralı olsun istemezsen, çenk gibi başını aşağı tut, hoşgörülü ol" tavsiyesinde bulunmasını hikaye eder.³⁶ Kendisinin müzik görüşü de sufilerinki ile paralellik arz eder. O müziği dinleyenlere göre değerlendirir. Dinleyenler müziği ruh ve maneviyat ile dinlerse melekler bile onun yüksek alemine varamazlar. Eğer dinleyen maskaralık için dinlerse onun ruhunda oturmuş olan şeytan kuvvet bulur. Şehveti için müzik dinleyen kimseler ise sema eri olamaz, ona müzik haramdır.³⁷

İbnü'l-Kayserânî (ö. 1113), Sühreverdi Ebû Necîb (ö. 1168) sufilere müzik hakkındaki görüşlerini destekleyen fikirlerini eserlerinde dile getirdiler.³⁸ Genelde sufilere sahiplendikleri müziğe karşı bir tepkinin eserini Bağdat'da yaşamış olan İbnü'l Cevzî (ö. 1201) gerek İslam hukuku dalındaki eserlerinde gerekse Telbîsü İblîs adlı eserinde³⁹ bu görüşlerini yansıtmaktadır. Öte yandan yanlış olarak müziğe karşı olduğu sanılan İbn Teymiyye Takıyyüddin Ahmed (ö. 1328) ise müzik hakkında şöyle demektedir: "Eğlence kabilinden müzik dinlemek rivayetlerde görüldüğü gibi kadınlar ve çocuklar için sevinçli anların özelliklerindedir. İslam dininde bu konuda zorluk yoktur".⁴⁰ Yazar, sufilere sema konusuna ayırdığı yerde "Allah, kurani güzel sesle okuyan kimseyi, muganniyesi yani şarkı söyleyen cariyesi olan kişinin, böyle bir cariyesini (muganniye) dinlemesinden daha fazla dinler" hadisine yer vermektedir.⁴¹ İbn

Teymiyye'nin ilahi söyleyip zikir yapan sufile-ri "savt ehli/savtiyye/ses ehli" diye nitelemesi de ilginçtir.⁴² İbn Teymiyye bu konuda yazdığı Mes'eletü's-sema⁴³ eseriyle birlikte fetvası da ayrıca yayınlanmıştır.⁴⁴ Mustafa Kara ve J. R. Michot İbn Teymiyye'nin görüşlerini ele alıp incelemişlerdir.⁴⁵

Ünlü edebiyatçı Ragıb el-İsfahani (ö. 1108), Muhadaratu'l-udeba ve muhavere-tü's-suara ve'l-bulağa'sında (İstanbul 1326, II, 239-279),⁴⁶ ve Şam'da yaşayan Ebubekir b. Muhammed Hısnî, (ö. 1426) ve Muhammed b. Abid Serhedi (ö. 1275) eserlerinde semanın meşruluğu hakkında bilgi verirler.⁴⁷ Dönemin ünlü sufilerinden Ruzbihan Bakli (ö. 1209), Risaletü'l-kuds (Şiraz 1342) adlı Farsça eserinde müziğin etkileri, sema ve tasavvufi yorumu ele almıştır.⁴⁸ Aynı sufi Meşrebü'l-ervah adlı eserinde sufilemiş insanların ulaşabildiği semanın çeşitli makamları arasında "semau'l-evtar"ı anmaktadır.⁴⁹ Ruzbihan Bakli'nin halifelerinden Siraceddin Mahmud b. Halife (ö. 1166) Atabeg Sungur'un etrafında bulunan değerli alimlerden (DGBİT, VIII, 58).

(35) Gazzali, İhyau'l-ulumiddin, Bulak 1878, sema ve mus kısmı, II, 246-283; Türkçe çev. Ahmed Serdaroğlu, İst. Bedir yay, 1974, II, 677-751, sema kısmı; eserin tanıtımı için bk. Shiloah, 110-111; İTED, VII (1979); Faruki, İslam Kültür Atlası, 476; DİA, XIII, 523.

(36) Sadi Şirazi, Bostan, s. 231.

(37) Sadi Şirazi, Bostan, s. 154.

(38) İbnü'l Kayserânî, Fi cevâzi's sema, Kahire 1390/1970; Sühreverdi Ebû Necîb, Âdâbü'l müridin, Haydarabad 1368/1948.

(39) İbnü'l Cevzî, Telbîsü İblîs, Kahire 1921, musiki kısmı: 120-121, 237-279; Faruki, İslam Kültür Atlası, 476; Shiloah, 164.

(40) İbn Teymiyye Külliyyatı, III, 364.

(41) İbn Teymiyye Külliyyatı, III, 363.

(42) İbn Teymiyye Külliyyatı, III, 291, 363.

(43) M. Amare, el-İslam ve'l-fünunü'l-cemile, Beyrut-Kahire 1411/1991, s. 237-282; Faruki, İslam Kültür Atlası, 478.

(44) İbn Teymiyye, Fetava (Bu eserindeki musiki meclisleri, sema ve sufiler hakkında görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Mustafa Kara, "İbn Teymiyyenin Tasavvuf İstılahlarına Bakışı", Uludağ Üniv. İlah Fak Dergisi, sy. 1, 1986, s. 59. İbn Teymiyye'nin müzik hakkındaki görüşlerini Fadlou Shehadi de incelemiştir: Fadlou Shehadi, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995, s. 95 vb.

(45) Mustafa Kara, "İbn Teymiyyenin Tasavvuf İstılahlarına Bakışı", Uludağ Üniv. İlah Fak Dergisi, sy. 1, 1986, s. 59; J. R. Michot, Musique et danse selon Ibn Teymiyye, Paris 1991.

(46) Bu kitap ansiklopedik bir eser olup tanıtımı için bk. İTED, VII, 1979; Türkiye yazması: Süleymaniye Ktp., Yeni camii, nr. 1004; TSMK, A. 2421, EH 1509, R. 1061; Shiloah, 298-299.

(47) Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.

(48) Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam Sanatı ve Maneviyatı, s. 207 vd.; S. H. Nasr, "Islam and Music: The Views of Ruzbihan Baqli", Studies in Comp. rel., 10 (1976), s. 37-45.

(49) Ruzbihan Bakli, Meşrebü'l-ervah, haz. M. Nazif Hoca, İstanbul 1973, s. 276'de 36. fasıl.

Ünlü tarihçi İbn Kesir, Nureddin Zengi'nin (ö. 1174) teheccüt namazına kalkmak isteyen çok sevdiği karısı İsmet Hatun için geceleri davul çalma adetini başlatmış olduğunu yazar.⁵⁰

XIII. yüzyılın ünlü sufilerinden olup işrakiiyenin kurucusu kabul edilen Anadolu'da bir süre dolaşarak fikirlerini yayan Sühreverdî Şehâbeddin'in (ö. 1234) sema konusuna yirmi iki-yirmi beşinci bölümleri ayırdığı *Avârifü'l maârif* (Kahire 1971)⁵¹ ve Türkiye Selçukluları topraklarında bir süre yaşayan İbnü'l Arabî'nin (ö. 1240) çeşitli eserlerinde görülen fikirleriyle⁵² müziğe karşı olmadıkları anlaşılmaktadır. Şehâbeddin Sühreverdî'yi XV. yüzyılda yazılan bazı eserlerde de musikişinas üstat olarak anılması onun müzik konusunda bilgisini ve Anadolu'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Hızır b. Abdullah'ın edvarında anıldığı gibi.⁵³ İbnül Arabî semayı ruhani, mutlak ve mukayyed olarak sınıflandırmaktadır. Defler eşliğinde ilahiler, tevhid, salat, zikir söyleyerek yapılan bu tür sufi toplantıları zaman zaman farklı adlarla da anılmışlardır.⁵⁴ Sufilerin eskiden beri serbest tarzda yaptıkları ve daha sonra Mevlana'nın (ö. 1274) Anadolu'da kurduğu tarikatın simgesi olan sema oğlu ile sistemleştirilmiştir.

Edebiyat ve tasavvuf sahasında meşhur bir sima olan Siraceddin Ahmed, Erzinan civarında hüküm süren Mengücekler (1071-1227) toprağında yaşamış, sesi ile ünlü bir musikişinastı. Ününü duyan Eyyubî hükümdarı Melik Eşref onu Şam'a davet edip dinlemişti.⁵⁵

Coğrafi eser yazarlardan Kazvini gibi bazı coğrafyacıların eğlence yıldızı olarak kabul edilen Zühre (Venüs) yıldızının tesirinde gösterdiği⁵⁶ Anadolu'da faaliyet yapan Mevlana, bu sema yapan Orta Asya sufilerinden etkilenmiş ve semayı Anadolu topraklarına taşımıştı. Mesnevisinde müzik aletleri ve semadan sık sık bahseden Mevlana ve Sultan Veled'in rebab çaldıkları, müzik dinledikle-

ri ve Anadolu'da semayı yaydıkları, mevlevi ayinlerinin oluşmasına katkıda buldukları kabul edilmektedir.⁵⁷ Bestesi günümüze kadar gelen acem devri denilen bir peşrev ve irak saz semaisi Sultan Veled'in (ö. 1312) besteleri arasında sayılır. Daha sonra bestelenen birçok mevlevi ayininin vaz geçilmez tek Türkçe kıtası Sultan Veled'indir. Sultan Veled'in *Rebabname* adlı eseri de XIII. yy.'da yazılmış Türkçe tasavvufi, edebi bir eserdir.⁵⁸

Mevleviler, Kübreviler, Yeseviler, Kadiriler, Rifailer gibi bir çok sufi tarikatı Anadolu'da faaliyet yapıyordu. Bunlar sema yapar, kural tanınmaz olarak bilinir, yüksek sesle evrad ve gülbank okur, zikir yapar ve ilahi söyler, çoğunlukla def, daire, mazhar, kudüm kullanırlardı. Kübreviye'nin kurucusu Necmeddin Kübra'nın (ö. 1221) müridleri arasında Mevlana'nın babası vardı.⁵⁹ Mevlana'nın ölümünden sonra ayinler yanında Şeb-i aruz törenleri de yapılmaya başlandı. Mevleviler ney (altı çeşit), rebab, def, kudüm kullanırlardı.⁶⁰ Mevlevilerden başka Anadolu'da kurulan ahi zaviyelerindeki toplantılarda da raks ve müzik icra edildiğini İbn Battuta nakletmektedir.⁶¹

Ahilerden önce Anadolu'da görülen Fütüvvet teşkilatı mensuplarının söyledikle-

(50) İbn Kesir, *el-Bidaye*, Beyrut 1966, XII, 279.

(51) Shiloah, 338; Eserin Türkçe tercümesi: Hasan Kamil vdğr., İstanbul 1992.

(52) Shiloah, 151-154; İbnül Arabî'nin *Futuhâtül Mekkiyye* adlı eserinden Shehadi, s. 161.

(53) Uslu, Recep, "Sultan II. Murad Devri'nde Musiki", *Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 4-5, 2000, s. 458.

(54) Mesela XIII. yy.'da ortaya çıkan ve adı "Devse" olarak bilinen Sa'diyye tarikatına ait bir tür sufi töreni Mısır'da ortaya çıkmış, Suriye'ye yayılmış ve XIX. yy. sonuna kadar yapılmasına devam edilmiştir. Recep Uslu, "Devse", *DİA*, IX, 253-254.

(55) *DGBİsl. Tar.*, VIII, 153; Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 115-116.

(56) Zekeriyya Kazvini, *Asarül bilad*, nşr. Wüstewnfeld, Göttingen 1848, s. 357.

(57) Gölpinarlı, A., *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul 1983, s. 455; Atasoy, M. Cahit, "Türk Musikisi Konservatuarı olan Mevlevihaneler", *Türk edebiyatı*, II/14, 1973, s. 36-37; Ali Rıza Avni, "Mevlevi Musikisi", *Aydınlık*, IV/32, 1964, s. 9-10; M. Uğur Derman, "Mevlevilikte Musiki", *Boğaziçi*, II, 1982, s. 25.

(58) Mansuroğlu, Mecdud, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/3, İstanbul 1951, s. 218, 220.

(59) Kara, Mustafa, *Tasavvufi Hayat*, İstanbul 1980, s. 16.

(60) Ebü'l-Kasım Tafadduli, *Sema-ı Dervişan*, s. 178-196, 213-218.

(61) İbn Battuta, *Seyahatname* (çev. M. Şerif), İstanbul 1330, I, s. 313, 340; Torun, Ali, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnameler*, s. 13-14.

ri gülbanklar sesli müziğin örneklerindedir. Ahmed Yesevi'nin dervişleri Anadolu'ya göçtükleri zaman "Horasan Erenleri" olarak tanındılar. İbn Battuta, Evliya Çelebi seyahatnamelerinde Horasan'dan gelen derviş ve erenlerden bahsedilir. Bacıyan-ı Rum teşkilatında ise muhtemelen ilahilerin söylendiği toplantılar yapıyor olmalıdır.⁶²

Anadolu'da Karamanlı İbnülfeth b. Ebi şuca tarafından 1167 tarihinde Sülemi'nin sema hakkındaki eserini kopya etmesi Anadolu'da gittikçe yayılan semanın caizliği için ihtiyaç duyulan bir eser olmalıdır.⁶³ Bu kopya aynı zamanda Nişabur bölgesinde yaşamış olan sufilere Anadolu'da önem verildiğini de gösterir. Anadolu Beylikleri zamanında yaşamış olan Yunus Emre'nin (ö. 1320) ilahileri Anadolu'da coşkulu dini müziğin en önemli örnekleridir.⁶⁴ Bir ilahisinde şeşta (çeşte) ve kopuzu zahidlerin haram saydıklarını, gerçekte bunların misimil yani temiz olduğunu söyler. Burada şeşta ve kopuzu insan-ı kamile, kirişlerini yani tellerini dolayısıyla tellerinden çıkan sesi, nağmeleri veya notaları insan-ı kamilin aşkına benzetir. Yine bu şiirinde "Mevlana sohbetinde sazıla işret oldu" diyerek Mevlevi semasını aşıkların işretine benzetir.⁶⁵

Selçuklu Topraklarında Eğlence Müziği ve Müzik Kitapları

Selçuklu saraylarında gelenleri bazen eğlendirmek için görevli mutrip ve mutribele bulunurdu. Kaynaklarda eğlence meclislerinde görevli olan "saka" diye kayıtlı sakiler vardı.⁶⁶ Zaman zaman gelen elçilere törenler düzenlenir, halk için bahçelerde⁶⁷ eğlenceyi ziyafetler verilirdi. Tavaşi, serheng (çavuş) olarak görevli bulunanların ince ruhlu, edebiyat ve eğlenmekten anlayan kişiler olması tercih edilirdi. Serhengler Sultanların emirleri için münadilik yapar, çeşitli merasimlerde gereken alkış vazifesini yerine getirirdi.⁶⁸ Şehirlerdeki medeni hayatın gereği olarak çeşitli mesleklerle beraber mugannilik, dans

çeşitleri, eda ile çalgı çalmayı öğreten öğretmenler sınıfının türediğini, bununla birlikte hayvanlara nağme, terane, dans öğretilendiğini, özellikle saraylarda ve şehirlerde şarkı, dans ve müzik aletleriyle düğün ve muhteşem ziyafetler düzenleyen ustaların çoğaldığını,⁶⁹ toplumsal hayat için gerekli ve şerefli meslekler içinde şarkıcılık sanatının bulunduğunu⁷⁰ Araplar kadar Türkleri de iyi tanıyan XIV. yy.'ın önemli devlet adamı ve sosyologlarından İbn Haldun belirtmektedir.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Abbasi halifesinin kızıyla evlenme töreni Bağdat'da 1063 yılında yapılmıştır. Sultan Tuğrul'un peygamber soyundan olan gelini odasında ziyaret ettikten sonra düğünün yapıldığı saray bahçesinde Selçuklu Devleti'nin kumandanları ve devlet ileri gelenleri ile birlikte oynadığını bazı tarihçiler kaydeder.⁷¹ Ebulferec ise bu düğünde Sultan ile devlet büyüklerinin ayakta kendi adetlerince oynadıklarını ve kendi dillerinde şarkı söylediklerini belirtir.⁷²

Selçuklu Devlet Adamı Nizamülmülk 1077 yılında Melikşah için yazdığı Siyasetname adlı eserinde nedimlerin özelliklerini sayarken eğlence tertip edebilmeleri, eğlendirici olmaları, hatta müzik aleti çalıyor olmalarının iyi olacağını söyler. Ona göre padişah saraylarında sakiler/içki sunanlar ve eğlence tertipleyenler yer almalıdır.⁷³ Eserinde zaman zaman eski çalgıcıların hikayelerine de yer verir. Ünlü İran çalgıcısı Barbed,⁷⁴ Sasanilerden Kubad'ın ordusunda kös, davul çalan nev-

(62) Bayram, Mikail, Bacıyan-ı Rum: Selçuklularda Genç Kızlar Teşkilatı, Konya 1987.

(63) Ebu Abdurrahman Sülemi (ö. 412/1021), Risale Fis Sema, Köprülü Ktp., nr. 1631/7, vr. 131-138.

(64) Atasoy, M. Cahit, "Yunus Emre ile Türk Musikisinin İlgisi", Türk Edebiyatı, 1/5, İstanbul 1972, s. 29-30, 50.

(65) Yunus Emre Divanı, haz. M. Tatçı, Ankara 1990, I, 191; II, 308.

(66) İbn Haldun, Mukaddime, II, s. 8-9; DGBİsl. Tar., VII, 278; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara TTK yay. 1995, s. 507.

(67) Türkiye Selçuklularında bahçeler: Scott Redford, Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens, Oxford 2000.

(68) Köprülü, M. Fuat, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1986, s. 75, 79, 84-86, 180, 181-182.

(69) İbn Haldun, Mukaddime, II, 370, 371, 372.

(70) İbn Haldun, Mukaddime, II, 370, 371, 381.

(71) Sümer, Faruk, Oğuzlar, İst 1980, s. 47.

(72) Ebulferec Tarihi, Ankara 1950, s. 315.

(73) Nizamülmülk, Siyasetname, s. 114, 156.

(74) Nizamülmülk, Siyasetname, s. 167-68.

betden veya Büveyhilerden Fahrüddeve'nin sarayındaki mutriblerden⁷⁵ bahsetmesi bunlardandır.

Halkın düğün, bayram, nevruz eğlencelerinde, çalgıcılar (mutrib) çalar, hanendeler söyler, meddah ve hokkabazlar davetlileri eğlendirirdi. Kadınlar da kendi aralarında eğlenirdi. Bunun gibi evlenme töreni düğünlerinde de çalgı çalınır, hanende okur, kadınlar oyun oynarlardı. Orta Çağı anlatan birçok eserde buna benzer anekdotlar bulunabilir. Kadınların eğlencelerinde şarkıcılar, rakkaseler bulunur, şarkı ve danslar oynanırdı. Sadi Şirazi'nin Bostan'ında buna benzer örnekleri görmek mümkündür. Bir şehzadenin saray meclisini anlatırken her türlü nimetler yanında bazı insanların sarhoş olduğunu, bazılarının gazel okuduğunu, hanende ve sazandeleri, sakinin şarap sunuşunu, çalgılardan çenk ve defin birbiri ile uyumlu çalışımı, ney, kopuz, tamburu sıralar.⁷⁶ Bir kopuzcunun (kopuzi) eğlence meclisinden sarhoş evine dönerken bir abide rastlaması ve kopuzunu onun kafasına vurup kırması, abidin ertesi gün onu bulup yeni bir kopuz alması için para vermesi onun ilginç hikayelerindendir.⁷⁷

XII. yy. başlarında Selçukluların hakiyetindeki Merv'de öldüğü bilinen İbn Bâbe, Re'smâlû'n-nedîm⁷⁸ adlı Arapça eserinde nedimlik görevini üstlenecekler için gerekli bilgileri kısa kısa kaydetmiştir. Eserinde şarkıcılar (muganniler) hakkında bilgiler verirse de bu bilgiler önceki dönemlere ait bilgilerdir.

Azerbaycan ve Kuzey İran bölgesinde hüküm süren İldenizliler'den Atabeg Nusretin Ebu Bekir için ünlü şair Nizami (ö. 1214) Farsça mesnevi tarzında İskendername'yi yazmıştı. Bu eserin daha sonra yapılan birçok Türkçe tercümelerinde görülebileceği gibi müzikle eğlenceyi anlatan kısımları vardır. Sadi Şirazi'nin (ö. 1292) Atabeg Ebubekir ve onun oğlu Atabeg II. Sa'd için yazdığı Bostan ve Gülistan adlı eserlerinde eğlence müziğine ait anekdotlara rastlanmaktadır. Feridüddin

Attar'ın eserinde ney, çenk, davuldan bahsederken "neydeki feryat benim sözlerimdir, çenkdeki nağme benim feryadımdandır", davul saltanat alameti olarak gösterilir,⁷⁹ bir neyzen ölürken haline sorana "ömrüm boyunca hava üfürdüm, şimdi toprağa gidiyorum" der.⁸⁰ Nizami Gencevi de Mengüceklere Fahreddin Behram Şah'a 1178-79 yıllarında sunup beş bin altın ödül aldığı eseri Mahzen-i Esrar'ında eğlence öğelerine yer vermiştir. Sazcılar, nağmeler, Zühre yıldızının saziyla meclise ahenk vermesi, Sultan Sencer zamanında vergi toplayanların davulla bunu duyurmaları, çalgıcılardan başkasının çalgılara el sürmemesi gerektiği, bir yerden bir yere göç edilirken "göç makamı" çalınması o günün toplumunun anlayışını yansıtmaktadır.⁸¹

Türkiye Selçuklularına gelince, Osman Turan'ın yayınladığı bir belge müziğin sultan ve insan için gerekliliği anlatıldıktan sonra Türkiye Selçuklu sarayında terennüm ve teganniler söyleyen çalgıcıların (erbab-ı tarab) tayini hakkındadır. Bu belgeler sarayda muganni/hanende ve çalgıcıların (mutrib/mutribelerin) bulundurulduğunu gösterir.⁸² Selçuklu saraylarında içkili, müzikli, rakslı eğlence tertipleedikleri anlaşılmaktadır. Türkiye Selçuklularından I. İzzeddin Keykavus'un (ö. 1220) muhteşem düğününde şehir müzisyenleri, saray (has) müzisyenleri, sema edenler, hanende kavvalan-ı haslar bulunduğunu İbn Bibi söyler.⁸³ Keykavus, Konya tahtına çıkmak için Konya'ya geldiğinde onu devlet adamları ve tüccarlar yanında ahiler, mutrip-ler ve nevbetçiler de karşılamışlardır.⁸⁴ Yine İbn Bibi bu düğünlerde çeşitli oyunlar, eğlen-

(75) Nizamülmülk, Siyasetname, s. 220, 271.

(76) Sadi Şirazi, Bostan, s. 171-172.

(77) Sadi Şirazi, Bostan, s. 190.

(78) İbn Bâbe, Re'smâlû'n-nedîm/Nedim'in sermayesi, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 234, vr. 135b-138a; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3296; Ahmet Suphi Furat, "İbn Bâbe'nin Resmal en-Nedim Adlı Eseri", Nihad M. Çetin'e Armağan, İstanbul 1999, s. 208.

(79) Feridüddin Attar, Mantkut tayr, I, 60, 187.

(80) Feridüddin Attar, Mantkut tayr, II, s. 7.

(81) Nizami Gencevi, Mahzen-i Esrar (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1946, s. 50, 53, 54, 81, 98, 106, 137.

(82) Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara: TTK yay., 1958, s. 37, 34-35. vesikalar: s. 44-46.

(83) İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım Ankara 1956, s. 179, 233; Bu eserin Türkçesi: Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, trc. M. Nuri Gencosman, Ankara 1941.

(84) İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, s. 120.

ce ve raksdan bahsederken müzik aletlerinden saz, çenk, rebab/rubab, barbet, ut kullanıldığını da zaman zaman anar.⁸⁵

Türkiye Selçuklularında meslekleri inceleyen Erdoğan Merçil'in eserinde müzikle ilgili guyende, kavval, muganni meslekleri kaynaklara dayanılarak anlatılmıştır. Burada, onun verdiği bilgiler özetlenecektir. Guyende mesleğini yapanlar kavvallar gibi mevlevi muhitinde semalara katılırlardı. Şarkı söyleyip def çalıyorlar, cenaze önünde yer alarak mersiye okuyorlardı. Hamamlarda yapılan eğlencelerde şarkılar söylerlerdi. Konya'da Sultan II. Keykavus'un has naibi Eminatedin Mikail'in hanımının evinde her cuma akşamı toplanılır, Mevlana bu toplantılara gelir, gece yarısına kadar kadın guyendeler ilahi söyler, defçiler, neyzenler çalar Mevlana sema ederdi.⁸⁶ Kavvallar irticalen şiir söyleyen, hikaye anlatan, hoş sohbet kişilerdi. I. Aladdin Keykubad Konya'ya geldiğinde onu karşılayanlar arasında yer almışlardı. Konya'ya Abbasi elçisi olarak gelen Şihabüddin Sühreverdi'yi uğurlarken saray kavvallarının sema yaptıkları, kavvalların düğünlerde yer aldıkları, mevlevi toplantılarına katıldıkları, def çaldıkları, cenazelerde mersiye okudukları anlaşılmaktadır.⁸⁷

Muganni erkek, muganniye kadın müzisyen cariyeler için kullanılırdı. Bu mesleği yapanların saray davetlerine ve mevlevilerin sema meclislerine katıldıkları anlaşılmaktadır. Sultan Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın yemeğinde muganniler şarkı söylemişlerdi. Muganniler sema sırasında ağır söylerlerse sema ağır, hafif söylerlerse sema hafif yapılırdı.⁸⁸ Çalgıcı-şarkıcı Mutribler çaldıkları def gibi müzik aleti eşliğinde şarkı söylerlerdi. Düğünlerde, karşılama törenlerinde, eğlence ve sema meclislerinde görülürlerdi. Deflerine atılan paralarla geçinirlerdi. Erzurum Meliki Cihanşah, Eyyubilerden Melik Eşref'e çeng çalan bir mutribe göndermişti. Mutribler saz, barbet, çeng, def, derra-yı hind, ney, rebab, surna (zurna), tanbur, kanun, çegane (çağana), nakur (bir çeşit boru), erganun (organun), musikar, rud, buk (boru), dühl (davul), ker-

renay, kös, nakkare, nefir, sanc, tabl, tablek, tebir (tebire-davul), cura, çevgan gibi müzik aletleri çalarlardı.⁸⁹ Burada görülmeyen ancak Yunus Emre, Dede Korkut hikayelerinde, atasözlerde anılan yelteme, kopuz, kaval gibi diğer müzik aletleri Selçuklular zamanında da kullanılmıştır. Bunun için Gazimihal ve Ögel'in eserine bakılmalıdır. Çalgıcılar çaldıkları sazlara göre de adlandırılmışlardır: Deffaf (defzen-defçi), avvad (udi), çengi (çengzen-çengçalan), dühülzen (davulcu), nakkarezen, nayi (neyzen), rebabi, tabbal ve tablzen gibi. Türklerin bugün de kullandıkları bazı sazların Selçuklular zamanında kullanıldığını çeşitli kaynaklarda görebiliyoruz.⁹⁰ XI. yüzyılın ilk yıllarında yazılmış Prenses Anna Komnini'nin Alexiade adlı eserinde hasta kralın komik görünümünü konu edinen Türkiye Selçuklularının gösteri oyunlarından bahsedilmesini Selçuklularda tiyatro olarak değerlendirenler vardır.⁹¹

Daha sonra yazılmış birçok Türkçe müzik nazariyatında "sebzendersebz" makamını icat eden ve hayatı hakkında bir bilgiye rastlanmayan bir Muhammed Lala'dan bahsedilmektedir. Bu konu ve isimden bahseden nazariyat mecmuaları içinde bilinen en erken eser II. Murad zamanında yazıldığı kabul edilen Ruhperver⁹² ve Hızır b. Abdullah'ın⁹³ XV. yy.'da yazdıkları eserlerdir. Müzikle uğraşan üstadlar arasında daima Abdülkadir Meraği'den önce anılması, Lala kelimesinin ilk defa Türkiye Selçukluları tarafından şehzadelerin eğitiminden sorumlu komutanlar için kullanıldığı⁹⁴ bilindiğine göre bu Muhammed

(85) İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım, s. 88, 181, 194, 211, 267, 289, 298, 408, 410, 460, 473, 556, 573; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmud, Selçukname, haz. Erdoğan Merçil, s. 123, 157 ve türlü yerler.

(86) Merçil, Erdoğan, Türkiye Selçuklularında Meslekler, Ankara 2000, s. 128-129.

(87) Merçil, Meslekler, s. 130-131.

(88) Merçil, Meslekler, s. 135.

(89) Merçil, Meslekler, s. 136-142.

(90) Ögel, Bahaddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, IX. Cilt (Ankara 1987) tamamı Uygurlardan Osmanlılara müzik aletleri konusundadır; M. R. Gazimihal'in de Türk Ötükü Çalgıları, Ankara 1975; a. y., Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975; a. y., Türk Vurmalı Çalgıları, Ankara 1975.

(91) İsmail Hami Danişmend, Türklük Mesaleleri, İstanbul 1983, s. 225-228.

(92) Süleyman Ergüner nüshasından yararlandık.

(93) Uslu, "Sultan II. Murad Devri'nde Musiki", Journal of the Academic Studies, sy. 4-5, 2000, s. 458.

(94) DGBİsl. Tar. VIII, 358, 370; Uzunçarşılı, Medhal, 61.

Lala denilen müzisyen şahsın en erken Türkiye Selçukluları zamanında ve Anadolu'da yaşamış olması gerekir.

Müzik Nazariyat Eserleri

Bu konuya başlarken XI. yüzyıl başlarında önemli müzik yazarları içinde bulunan İbn Sina'nın (ö. 1037) öncelikle anılması gerekirdi.⁹⁵ Fakat İbn Sina, Farabi gibi Selçuklulardan önce öldüğü için onu bu dönemin müzik yazarlarından sayılmazlar. Ancak bu nazariyatçılar eserleri ile daha sonraki müzik teorisyenlerine önder olmuşlardır.

Selçukluların 1043'de ele geçirdikleri İsfahan'da yaşayıp müzik nazariyatına eğilen mühim yazarlardan İbn Zeyle (ö. 1048), İbn Sina'nın öğrencisiydi. İbn Zeyle'nin el-Kâfi fi'l-musika adlı (nşr. Zekeriyya Yusuf, Kahire 1964) eseri iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım ses, ikinci kısım zaman hakkındadır. Kitabında müziğin tarifi, beste (ilmü't-telif) ve ika unsurları, sesin oluşumu, tesiri, müttefik ve mütenafir notalar, aralıkların çeşitleri, cinsler, riyaziye ile ilgisi, sistemler, Kindî'den yaptığı uzun bir alıntı ile ritim, beste, melodilerin çeşitleri ve sınıflandırılması konuları üzerinde durur, İbn Sina ve Farabi'den alıntılar yapar, eserin sonunda udun akordu ve ney enstrümanlarından bahseder.

Ömer Hayyam (ö. 1132) tarafından yazılmış el-Kavl ala ecnas⁹⁶ müziğe de değinmektedir. XII. yüzyılın en önemli filozofu olarak kabul edilen fikirleri ile Avrupa'da da tanınan Orta Asya bilginlerinden Fahreddin Razi (ö. 1209) Hadâikü'l-envâr adlı ansiklopedi/ilimler tasnifi eserinde müziğe de yer vermiştir. Hadâikü'l-envâr altmış ilimden bahseden Farsça bir ansiklopedidir. Eserin 48. babı müzik ilmi ile ilgilidir.⁹⁷

Hayatı hakkında pek bir şey bilinmeyen Suriye'nin kuzey taraflarında yaşadığı anlaşılan Hasan el-Katib'in (ö. 1228) Kitâbü kemâli edebî'l-gınâ'sında müzik teorisi, pratiği, estetik ve felsefesi, edeb ve erkanını 53 babda işlenmiştir.⁹⁸ Hasan el-Katib'in eseri müzik

nazariyatı hakkındadır.⁹⁹ Farabi ve Ahmed b. Tayyib'den felsefi görüşler nakleder. "Fazlü'l-gınai'l-kadîm" faslında "Fazlü's-sinaa" başlığı vardır. İçindekiler: 1- Tarab, 2- Fazlül elhan, 3- Elhan'ın manaları, 4- Ef'alü'l-elhan, 5- Fazlü'l-gınai'l-kadîm ve şerefü tilke'l-elhan, 6- Fazlü's-şuarai'l-kadîm, 7- Fazlü's-sinaa, 8- Havâssü'l-elhan, 9- Hâlâtü'l-elhan, 10- el-Müşâkele, 11- İsmü'l-musiki, 12- Hudûdü'n-nağam, 13- Mebâni'l-elhan, 14- el-Hurûfü'l-musavvete, 15- Takrîrü'l-enfas fi'l-elhan, 16- Evzan, 17- Tertîbü'l-lahn, 18- Na'tü'l-luhun, 19- Vaz'u'l-luhûn, prozodi, 20- el-Mevaziu'l-muayyene fi'l-elhan: kompozisyon. Bütün bu başlıklarda ika, darb, mugannilerin kabiliyetleri ve davranışları, gınanın tertibi, perdeler, teller, tenzib gibi konularda bilgiler verir.¹⁰⁰ Bunlara ilave olarak Topkapı nüshasını gören Shiloah şu fasılları da verir: 21- Makamların kaliteleri, 22- Şiir ve melodiler, 23- Ses ve melodiler, 24- Ses ve telli enstrümanlar, 25- vb.¹⁰¹ Princeton Üniversitesi profesörlerinden Fadlou Shehadi, Orta Çağ İslam dünyasındaki müzik teorisyenlerinden Farabi, İbn Sina ile birlikte Hasan el-Katib'in bu eserini de eserinde incelemiştir.¹⁰²

(95) İbn Sina, Kitâbü's Şifa, haz. Ahmed Fuad el-Ahvâni-Mahmud Ahmed el-Hifni, Kahire 1956; Fransızca çev. d'Erlanger, La Musique Arabe, III, Paris 1938; a. e., haz. Zekeriyya Yusuf, Kahire 1376/1956. Felsefi açıklamalar ile tıbbi tecrübelerini de aktardığı çoğunluğu itibarıyla bir tıp ansiklopedisi olan Kitâbü's Şifa adlı eserinin Riyâziyyât kısmının bir bölümünü musikiye ayırmıştır. İbn Sina, Kitâbü's Şifa'da çeşitli ilimlerden tıp, mantık, felsefe gibi ilim konuları üzerinde yoğunlaşan bölümlere ayrılmıştır. Riyâziyyât (Matematik) ilimlerinin üçüncü alt bölümü Cevâmîu il-mî'l-müsika adını taşıyan musiki ile ilgili bu kısımda yer alan konu başlıkların altı makedir: 1. Makale: ses, sesin oluşumu, armoni bilgileri, bestenin oluşumu, müzik biliminin kısımları, aralıklar konusuna giriş, 2. Makale: Aralıkların çeşitleri, aralarındaki ilişki, 3. Makale: cinsler ve çeşitleri, 4. Makale: cumu' (sistemler), melodi yapımı ilmi (intikal), 5. Makale: ika, ölçü, şiir ve vezinleri, 6. Makale: bestenin yapılışı (telifül elhan), musiki aletleri ve perdeler hakkında bilgiler: telli aletlerden barbat ve tunbur, şahrud, sanc, şilyak, rebab, nefesli aletlerden mizmar, yera', surnay, mizmarül cereb, diğer enstrümanlardan sanc çini, santur. Shiloah, 215-216; İbn Sina Kitâbü'n Necât adlı eserinde de bu bilgilere benzer ifadeler kullanır. Shiloah, 213.

(96) Manisa Halk ktp., nr. 1705, vr. 90b-92a; Shiloah, 296.

(97) Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 150b-153b, talik, kopya tar: 732/1331, eserin tamamı 183 vr.

(98) Hasan b. Ahmed b. Ali el-Katib, Kitabu Kemali Edebi'l-İna (nşr. Mahmud Ahmed el-Hifni), Kahire 1975, 146 s. Bu eserin Zekeriyya Yusuf tarafından yapılmış bir neğrinin tanıtımı için bk. el-Mevrid, II/2, s. 101-154; Bir yazması nesih yazıyla 121 vr., TSMK, nr. R. 1729, istinsah tarihi 625/1228'de Sincar'da Yusuf el-Meleki el-Eşrefî tarafından kopyalanmıştır; Shiloah, 126.

(99) Faruki, İslam Kültür Atlası, 475.

(100) Danişpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 49.

(101) Shiloah, 125.

(102) Shehadi, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995.

XIII. yüzyılda yaşayan önemli matematikçilerden olup Meraga ve Bağdad'da yaşayan Nasreddin Tusi'nin (ö. 1274) adı Türkçe müzik nazari bilgileri eserlerinde çok görülen bir musikişinasdır. Birçok ilimle uğraşan ünlü Nasreddin Tusi'nin ilimler tasnifinde riyazi ilimlerin dördüncüsü müziktir.¹⁰³ Tusi, ahlakla ilgili eserinde adaleti anlatırken "adaletin tıpkı müzikte ve notalarda, bestelerde olduğu gibi ahlaki değerlerle orantılı olduğunu" belirtmektedir.¹⁰⁴ O ayrıca müzik konusuna da eğilmiş ve bu konuda Risale fi ilmi'l-musiki¹⁰⁵ adlı bir eser yazmıştır. Tusi'nin adına, Risale ağazi'l-enğam adında kayıtlı bir esere de rastlanmaktadır.¹⁰⁶ İbn Vâsil olarak meşhur Ebu Abdullah Cemaeddin Muhammed b. Selim b. Nasrullah'ın (ö. 1298), Tecridü'l-egani mine'l-mesalis ve'l-mesani¹⁰⁷ adlı eserinin 1267 tarihinde Muhammed b. Muhammed Halebi tarafından yapılmış kopyası bilinen tek nüshadır. Kopyasına bakarak yazarın Suriye tarafında yaşadığı söylenebilir.

456

Adından çok söz edilen bir başka musikişinas ise Safiyyüddin Abdülmü'min Urmevî (ö. 1294) yüzyılın en önemli nazariyecilerindedir. Azerbaycan'da doğmuş olmakla birlikte küçük yaşta Bağdat'a gelip Abbasi halifesi Mustansır'ın (salt. 1226-1242) sarayına katip oldu. Bu sırada Abbasi halifelîği Selçuklu vassalı (Selçuklulara bağlı devlet) olmuş, Selçukluların verdikleri izin ile Abbasi sarayında da kös, davul, nakkare, zurna kullanan askeri müzik takımı nevbet vardı. Buradan Abbasi sarayında kullanılan müziğin Orta Asya etkisinde olduğu sonucu çıkarılabilir. Safiyyüddin, ünlü matematikçi ve ansiklopedist Nasıruddin Tusi'nin tavsiyesi (Uygun, s. 34) ile yazdığı Kitâbü'l-Edvâr¹⁰⁸ adlı eserinde müzik nazari bilgilerini sistemli hale getiren ilk kişi olması sebebiyle "sistemci ekolün önderi" olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı çevre Azerbaycan, Irak bölgesi olmuş, 1258'de Bağdat'ı yağmalayan Moğol istilasından kurtulmakla birlikte işlerinin kötü gitmesinin ardından borçları sebebiyle hapsedilmiş ve borçlu ölmüştür. Safiyyüddin'in eseri on-

beş fasıldır. 1- Notaların tizlik ve pestlikleri, 2- Perdeler, 3- aralıklar, 4- Tenafür, 5- Mülayim, 6-Edvar ve oranları, 7- İki telli enstrümanlar, 8- Ud ve akordu, 9- Meşhur makamlar, 10- Makamların ortak yönleri, 11- Tabakalar, 12- Akordlar, 13- İka, 14- Makamların etkileri, 15- Müzikal uygulama. Eserdeki görüşleri Owen Wright incelemiş,¹⁰⁹ eserin tamamını M. Nuri Uygun Türkçe'ye çevirip açıklamıştır.

Hayatı hakkında yine bilgi bulunmayan ancak kuzey İran bölgesinden olduğu anlaşılan Hasan b. Ali el-Hüseyni el-Yezdi'nin Kitab fi fenni'l-elhan adlı eseri müzikten bahseder.¹¹⁰ Bu mecmuanın baş tarafında Safiyyüddin'in edvarının yer alması, Hakani'nin şiiri ve Farabi'nin anılması yazarın en erken XIII. yüzyıl sonlarında yaşadığını gösterir. Bu risalede "sahib-i edvar"dan birkaç musiki cedveli ve dairesi verilmektedir. Eserin içindekiler bir mukaddime iki fen ve bir hatimedden oluşmaktadır: Mukaddime: Bu ilme başlarken bilinmesi gerekenler, Birinci Mebhas: Bu ilmin sınırları ve konusu, İkinci Mebhas: Bu ilmin başlangıcı hakkında hendesi ve müteferrik bilgiler, Birinci Fen: Elhan hakkında iki maksaddır. Birinci maksad: Edvar hakkında iki mevriddir. Birinci mevrid: Edvarın cüzleri hakkında iki mevkiftir. Birinci Mevkif: Basit cüzler iki marsaddır, Birinci marsad: Aralıklar (eb'ad), İkinci marsad: Cumû', İkinci Mevrid: Edvarın sureti hakkında iki marsaddır. Birinci marsad: Edvarın tertibi. İkinci marsad: Edvar hakkında iki matlabdır. Birinci matlab: Cetveller. İkinci matlab

(103) Abbas Muhammed, Tasnifü'l-ulum beyne Nasreddin Tusi ve Nasreddin el-Beyzavi, Beyrut 1996, s. 40; Tusi için ayrıca bk. Karakaş, s. 383.

(104) Tusi, Ahlak-ı Nastî, haz. Mücteba Minovi, Tahran 1364, s. 131, 132. Bu eser Ahlak-ı Muhteşemi olarak da bilinmektedir.

(105) Tusi, Risale fi ilmi'l-musiki, haz. Zekeriyya Yusuf, Kahire: Darül kalem, 1964; Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.

(106) Süleymaniye Ktp., mikrofilm, Fatih, nr. 5426/12, vr. 123-130.

(107) Kahire 1376/1957. Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 3114, 248 vr.; Shiloah, 226.

(108) Safiyyüddin Abdülmü'min, Kitâbü'l-Edvâr, haz. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984.

(109) Wright, Owen, The Modal System of Arab and Persian Music: A. D. 1250-1300, Oxford 1978, Safiyyüddin: s. 79-94; M. Nuri Uygun, Safiyyüddin Abdülmü'min ve Kitâbü'l-Edvârı, İstanbul 2000.

(110) Süleymaniye Ktp., Fatih, 3661, vr. 40-45, talik; Danışpejuh'ta bu manzum eserin yazarının adı Hüseyn'dir, vr. 20b-42b şeklindedir: Danışpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 61-62; Hüner u merdüm, sy. 152, 1354, s. 67-68.

meşhur dairelerin isimleri ve halleri hakkında iki kavldir. Birinci kavil: Dairelerin isimleri. İkinci kavil: Dairelerin ortak nağmeleri. İkinci Mevkif (Aslında bu kelime maksad olmalı): Aletlerin hükmü hakkında iki mevriddir. Birinci mevrid: Aletler ve desatin. İkinci mevrid: Ud'dan edvarın çıkarılması. İkinci Fen İka hakkında iki maksaddir. Birinci maksad: Bu fende usuller. İkinci maksad: İnkalar. Hatime: Uygulamanın nasıllığı hakkında iki maksaddir. Birinci maksad: Uygulama halleri üzerine iki mevriddir. Birinci mevrid: İntikaller. İkinci mevrid: Havass-ı südud. İkinci maksad: Cüzi uygulamalar. Eserin sonu eksiktir.¹¹¹ Hasan Yazdi gibi bölüm başlığı olarak XV. yy.'da yaşadığı bilinen Ali Şah b. Hacı Büke'nin müzik kitabında da "Marsad" kelimesini kullanması¹¹² bu eserden etkilendiğini göstermektedir.

1175'de Nizamiye medresesi hocalarından müzik dersleri aldığı bilinen Kemaleddin İbn Yunus (ö. 1242) kendini daha çok kimya, geometri ve matematik sahasına vermişti.¹¹³ Muhtemelen matematikle ilgili eserlerinde müzik ilminden bahsetmiş olabilir. Basra'da yaşamış ünlü edebiyatçı Hariri'nin (ö. 1122) kendi döneminin toplum hayatını yansıtan Makamat adlı eserinde musiki izlerini görmek mümkündür. Eserinde ut (Makamat, s. 101, 407), müzikli ve danslı yaşama tarzı (s. 102, 139, 182, 263, 289, 330), bir hanendenin okuduğu şarkı (s. 182), güzel sesli şarkı söyleyen cariye (muganniye: s. 263, 330, 407), müzisyenlerden Emeviler zamanında yaşamış Mabed, İshak Musuli, Halife Mütevekkil'in sazandelerinden nayi Zünam (s. 139, 518-520), ünlü sufi ve hadisçi Abdullah b. Mübarek'den bir zamanlar udi olarak (s. 561) bahsedilir.

Bu yüzyılın önemli kaynaklarından olan biyografi eserlerini İbnü'l Kiftî (ö. 1248), İbn Ebû Usaybia (ö. 1270), İbn Hallikân (ö. 1282) ve İbn Fazlulah Ömeri (Schiloah, s. 355-356) yazmışlardır. İbnü'l Kiftî'nin Târîhü'l-hukemâ'sı fizikçi, filozof, astronom, hekim ve müzikle ilgilenen bilim adamlarından

bahseder (Faruki, İslam Kültür Atlası, 477).

İbn Ebû Usaybia'nın Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ'sında daha önceki birçok teorisyen ve müzisyenin yanında kendi devrinde yaşamış Halepli Reşidüddin b. Halife (doğ. 1183) gibi teorisyen, udi ve şarkıcılarından bahseder. İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-a'yân'ı da böyledir. Yazarlara göre alfabetik olan bu eserler Shiloah'ın listelediği müziğe dair yazılan eserleri zikrederler.¹¹⁴ İbn Fazlulah Ömeri'nin eserinin onuncu cildi müzik-severlerin biyografisidir. XIII. yy. başlarında Şam bölgesinde yaşamış olan Muh. b. Ahmed ed-Dımaşki (ö. 13 asır), Buluğu'l-mina fi teracimi ehli'l-gına (Dımaşk 1408/1988, DİA nr. 14.565; nr. 5836, s. 338-343) adlı eserinde müziği ve müzisyenlerin durumunu ve hayatlarını aktarmıştır.

İbn Bîbî'nin (ö. 1285'den sonra) Türkiye Selçukluları tarihini anlatan el-Evâmirü'l-Alâiyye adlı eserinde müzik ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.¹¹⁵ Şam ve Kahire'de yaşamış olan İbn Hallikan (ö. 1282) da ünlü biyografi eseri Vefeyâtü'l-a'yân'da¹¹⁶ Erbil bölgesinde yaşayan müzik ustası Cemaleddin Mahmud b. Abd el-Erbili'den bahseder.¹¹⁷ Erbil bölgesinde müziğin rağbet bulduğunu ve müziğin canlı olduğunu Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed Hatib el-Erbili'nin (v. 1331) yazdığı Cevahirü'n-nizam fi ma'rifetil-enğam (1329'da yazılmıştır) adlı eserde göstermektedir.

Bilindiği kadarı ile XI-XIV. yy. arasında Anadolu'da yazılmış tercüme ve telif eserler arasında doğrudan müzik ile ilgili Türkçe bir esere rastlanılmamıştır. Bununla birlikte yukarıda değindiğimiz gibi askeri müzik takımı nevbet ve nevbet çalgıları olan nakkare, zil, davul, boru Anadolu'ya Selçuklular tara-

(111) Danışpejuh, Hüner u Merdüm, sy. 152, 1354, s. 67-68.

(112) Ali Şah b. Hacı Büke'nin edvarı XV. yy. sonu. Bu eser Ahmet Çakır tarafından doktora tezi olarak hazırlandı.

(113) DİA, XX, 452.

(114) Shiloah, 142-145, 190-191, 195.

(115) İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-Alâiyye (çev. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996; Özaydın, Abdülkerim, "İbn Bîbî", DİA, XIX, 379-381.

(116) İbn Hallikan, Vefeyâtü'l-a'yân, Bulak 1855; Beyrut 1968-1971, VII cilt.; Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.

(117) İbn Hallikan, Vefeyat, I, 148; başka bir baskı, II, 89-90.

findan getirilmiştir. Anadolu'da dervişlerin def, daire çaldıkları, mevlevilerin ney, rebab çaldıkları bilinmektedir. İcra edilen müzikler içinde saraya mahsus bir müzikle birlikte halkın icra ettiği bir tarzın olması kültürün devamlılığı ilkesine uygunluk göstermektedir. Nitekim günümüzde de söylenen Horasan'dan göç türkülerini söyleyen Türkmenlerin¹¹⁸ Selçuklular zamanında göç ettikleri, Anadolu'ya yerleştikleri bilinmektedir. Bahaddin Ögel'de Selçuklular arasında görülen sazların bütün Türk dünyasında görülen sazlarla aynı olduğunu, şaman davulu olarak bilinen deflerin her tarafta çalındığını vurgular. Türkiye Selçuklularında yetişen abdallar, bacıyan-ı rum olarak bilinen kadınlar veya Horasan erenleri olarak bilinen şeyhler, gezgin dervişler ilahi, nefes, türküler söyleyerek ahlaki değerleri öğretmeye ve toplumda yaymaya çalışırlardı. Onların çabaları ve yardımlaşma tekkeleri ile birçok Anadolu yerlisinin Müslüman olduğu söylenebilir.

458

XIII. yy.'da Türkiye Selçukluları zamanında yazılan eserler içinde muhtemelen müzik unsurları içeren ilk rüya tabiri kitabı II. Kılıçaslan adına Ebülfazl Hüseyin Tiflisi'nin yazdığı Kamilü't-tabir¹¹⁹ adlı eserdir. Selçuklu Tuğrul Bey ve Alparslan'a bağlı Cürcan ve Taberistan hükümdarı olan Keykavus b. İskender'in (ö. 1100?) Farsça yazdığı *Kabusname* adlı eserinde padişahlara yapılan tavsiyeler içinde eğlence meclislerinin nasıl olması gerektiğine, mutriblerin bilmesi gereken makam ve eğlence formlarına yer verilmiştir. Bu bilgileri çevirilerinde de görebilmekteyiz.¹²⁰ Bu yüzyılda oluşan ancak daha sonra yazıya alınan Dede Korkut Hikayeleri, *Oğuzname*, *Battalname*, Ebu Müslim Horasani, *Saltukname* gibi destanlarda müziği ilgilendiren bazı bilgiler vardır. Bu gibi eserler yanında Kutadgu Bilig gibi Selçuklu toprakları dışında kaleme alınan eserler de Türk müzik terminolojisini önemli oranda aydınlatmaktadırlar. XIII. yüzyıl izlerini taşıyan ve bu dönemde Anadolu'ya geldiği bilinen fakat XV. yy. ikinci yarısında kaleme alınan destanlardan De-

de Korkut Hikayeleri, Muharrem Ergin tarafından günümüz diline çevrilmiştir (İstanbul 1971). Dede Korkud'da müzik öğeleri için Orhan Şaik Gökyay neşri (1990), M. R. Gazimihal¹²¹ ve Ethem Ruhi Üngör'ün makalelerine bakılabilir.¹²²

Türk kültürünün İtil-Ural, Kazan, Horasan'dan Anadolu'ya taşındığını gösteren birçok örnek bulunabilir. Günümüzde Türk Halk Müziği veya Aşık müziği olarak gelişen saz şairleri geleneği içinde olduğu gibi Horasan'dan göç türkülerini bunu kanıtlamaktadır. Nazariyat eserlerinde tanımı yapılan Horasan makamının bu döneme ait olduğu sanılmaktadır. Yazılı metinler arasında daha sonraki bir tarihte yazılmış bir müzik nazariyatında¹²³ yer alan, "gagasında yüz delik bulunan, öttüğü zaman her deliğinden ayrı nağme çıkan, Hindistan'da bulunup bin yıl yaşayan, ölürken acıklı nağmeler seslendirebilen Kaknüs adında bir kuş" hikayesi Selçuklu Dönemi sufi şairlerinden Feridüddin Attar'ın kitabında¹²⁴ da yer alan bir müzik mitolojisidir. Hatta aynı yerde bir filozofun onunla düşüp kalkarak müziği icat ettiği de belirtilir.

Şüphesiz Selçukluların hükmettiği topraklarda bulunan toplumların da icra ettikleri müzikler vardı. Ateşe tapan Mecusiler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiler bunlardandır. Ancak müziği kaleme alanların bu devirde anlattıkları müzik literatüründe böyle bir ayrımı göremiyoruz. Bu arada elimizde bulunan

(118) Horasan Türküleri: Anadolu'ya göç eden Türkmenler türkülerinde Horasan'dan göçlerinin hikayelerini aktarmaktadırlar. Bunlara "iskan veya göç türküleri" de denir. Bununla birlikte çeşitli nefeslerde Horasan pirlilerinden, Horasan illerinden de bahsedilir. Gölpinarlı, Alevi Bektaşî Nefesleri, sonundaki notalar içinde; Duygulu, Melih, "Gaziantep'te Barak Türkmenlerinin İskan Havalanı", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, 1991/2, s. 31.

(119) Karakaş, s. 354.

(120) Üslü, "Sultan II. Murad Devri'nde Musiki", *Journal of the Academic Studies*, sy. 4-5, 2000, s. 457.

(121) *Ülkü Mecm.*, sy. 71, Ocak 1939; Gazimihal, M. R., *Ülkelerde Kopuz*, Ankara 1975, s. 42; *Musiki Mecmuası*, sy. 309, 1975, s. 13.

(122) Üngör, E. Ruhi, "1300. Yılında Dede Korkut", *Musiki Mecmuası*, sy. 467, 2000, s. 5 vb.

(123) XV. yy.'da Türkçe müzik eserlerinden olan Anonim *Ruhperver*, yedi bab üzere yazılmıştır. Başında makamların, avazelerin icadı hakkında söylenenleri Adem peygambere kadar uzatır. Müzik mitolojisi için en ilginç bilgiyi ise yine bu eserde buluruz. Bu eser Hindistan'da bin yıl yaşayan burnu üç yüz altmış altı delikli bir kuştan bahseder. Bu kuş öttüğü zaman burnundaki bu deliklerden insanları mest eden bir müzik çıkmış.

(124) Feridüddin Attar, *Mantukut tayr*, II, s. 4-5.

belgelerle devamlı değişen nüfus hareketleri ile gerek form, gerek enstrüman veya müzik açısından birbirlerinden etkilenen, icra edilen bir müziği diğerlerinden ayırmak imkansızdır. Bununla birlikte sultanların etrafında gördüğümüz müzisyenlerin, sultanların hoşuna giden ve onların çocukluklarından beri dinledikleri müzik türünde olması tabiidir.

Bu tür müziği icra eden müzisyenleri sadece Selçuklu toprakları ile sınırlı düşünmemek gerekir. Doğu müziğinin görüldüğü muhtemelen Selçuklu müzisyenlerin ve Gaznelilerin etkisi ile Hindistan'da eski Vedic ve Raga müziği üzerine XII. yy.'da yeni bir müzik akımı yaygınlaştı. Müslümanların fethetmesi ve bölgeye yerleşmesi ile gittikçe yayılan Türk ve İran etkili müzik daha sonra kurulan Delhi Sultanlarının (1202'dan sonra kurulan Memluk, Halaci, Tuğluk, Seyyid, Ludi hanedanları 1526'ya kadar hüküm sürdüler) koruması altına girdi. Aslen Orta Asyalı bir Türk ailesinden gelen Emir Hüsrev Dihlevi (ö. 1325) bu müzik anlayışında etkili olan bir isimdi.

Selçuklu İkonlarında Müzik

Taş kabartmalar, minyatür ve seramiklerde görülen resimler de müzik tarihçileri için birinci elden kaynak olarak değerlendirilmelidir. Minyatür sanatının en eski örnekleri Bağdat ve Şiraz'da yapılan eserlerdir. Bunlar Makamat (Hariri'nin), Kelile ve Dimne, Varka ve Gülşah adlı eserlerdir.

Selçuklu dönemlerinden kalma minyatürlü eserlerle birlikte seramik ve madeni tabaklar, taş oyma eserler de günümüze gelmiştir. XII. yy. sonları ile XIII. yüzyıl başlarında Selçuklu topraklarında yaşadığı kabul edilen ilk mekanik, otomatik kitabın yazarı Ebül-İz Cezeri'nin¹²⁵ eserindeki birkaç otomatik makine müzik aleti ile ilgilidir. Ebül-İz el-Cezeri'nin, Kitabı'l-Cami' beyne'l-ilm'i, Artuklu Hükümdarı Melik Salih Nasrüddevle (bazı yerlerde Nasreddin Mahmud) için otomatik makineler üzerine 1205'de yazılmış olan bu

eserin dördüncü bölümünde nefir, kös, def, zurna, çenk, daire, zil, nakkare, davulbaz çalanlardan oluşan takımların görüldüğü minyatürler ile düdük ve saz çalan iki otomatik makinenin de planı vardır. Kitap basılmış olmakla birlikte Türkiye'de yazmaları da vardır.¹²⁶ Eserde bulunan minyatürlerden birinde çalpara, çift taraflı davul, ud, def, ney çalan bir grubun önünde elinde su dolu tası bir başka boş tasa akıtarak müzik yapan altı kişilik bir grup vardır.¹²⁷ Otomatik saatlerden biri kayık içinde, ağzında boru tutan, bir adam şeklindedir. Kayığa belirli bir miktar su dolunca adam boruyu öttürecek şekilde tasarlanmış, saatte bir çalar saat idi.¹²⁸ Bu eserdeki otomatik su saatlerinden biri İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından yeniden yapıp çalıştırılmıştı.

İskender konusunu ilk ele alanlardan ünlü Selçuklu şairi Nizami Gencevi'nin (ö. 1214) eserleri de birçok kez minyatürlenmiştir. Onun Hamse'sinin Şerefname ve İkbalname adlı beşinci ve altıncı kısımlarında bu konu işlenmiştir.¹²⁹ Bu eserin tercümesini yapan Ahmedî'nin XV. yy.'da minyatürlenmiş İskendername adlı eserinde çenk ve neyi anlatan bir bölüm vardır.¹³⁰

Bunun dışında Selçuklulardan günümüze gelen ikonlar arasında elde bir de kabartma taş vardır. En geç XIII. yy.'la ait olduğu kabul edilen Selçuklu Devri'nde işlenmiş taş üzerine oyarak yapılmış bu kabartma tanbur/ut çalan bir adam/kadın figürü taşımaktadır. Bu kabartma taş bugün Berlin müzesindedir.¹³¹

Selçuklulardan kalma madeni veya seramik tabaklarda müziği içeren çizimler

- (125) Sadettin Ökten, "Cezeri", DİA, VII, 505.
(126) Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne'l İlmî ve'l Amelî'n Hafi, Halep 1979; ıpkıbasım Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1990, s. 10, 59, 193; Shiloah, 96-98.
(127) Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne'l İlmî, ıpkıbasım 1990, s. 174.
(128) Karakaş, Mahmut, Müsbet İlimde Müslüman Alimler, Ankara 1991, s. 337; Bilim Teknik, sy. 110, s. 1-3.
(129) Ünver, İsmail, Ahmedî ve İskendername, s. 10.
(130) Ünver, İsmail, Ahmedî İskendername, vr. 25a. Der sıfat-ı çeng ve der sıfat-ı nay.
(131) İbn Bibi, Ahbar-ı Selaçke-i Rum, ekletle haz. Muhammed Cevad Meşkur, ekler, kısmında resim s. 58.

görülmektedir. Selçuklu Dönemi'ne ait bir madeni tabağın dibinde ut çalan bir adam figürü¹³² kabartması görülmektedir. Selçuklular için önemli bir şehir olan Nişapur seramik tabak örneklerinin bulunduğu bir şehirdir. X. yüzyıla ait Nişapur'da bulunmuş bir seramik tabakta oynayan iki kadın figürünün Türkler olduğu sanılmaktadır.¹³³ Ele geçenler içinde XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarına ait iki resimli seramik vardır. Bunların birinde görülen iki kişiden kadın olan elinde kadeh tutarken karşısında duran adam çeng çalıp şarkı söylemektedir.¹³⁴ Selçuklu Devri seramiğinde de yine iki kişi vardır. Bunlardan biri ut veya iki telli kopuz çalmakta, diğeri dinlemektedir.¹³⁵ Aynı eserde bir hokka üzerine resmedilmiş oynayan kadınlar,¹³⁶ bir diğer seramik üzerinde def ve ney çalan iki kişinin yanında yine muhtemelen çeng çalan bir adam ve oynayan insanlar figürleri görülmektedir.¹³⁷

XII. yüzyıl sonlarına ait İran'ın Rey şehrinde bulunmuş kenar figürleri def, ney, ut, çalpara gibi müzik aletleri çalıp oynayan kadınlar bulunan bir tabak,¹³⁸ XII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup Kelekian koleksiyonunda bulunan siyah boya ile renklendirilmiş iki telli kopuz veya ut çalan Türk oturuşlu bir kadın figürlü kase,¹³⁹ Tar'a benzeyen telli bir müzik aletini çalan Türk oturuşlu kadın figürlü Rey'de bulunmuş bir sürahi¹⁴⁰ Kelekian koleksiyonu içindedir. Aynı tarzda resmedilmiş bir telli müzik aletini çalan kadın figürlü seramik tabak Berlin State Museum'da bulunmaktadır.¹⁴¹ Aynı yüzyılda yapılmış Selçuklular Devri'ne ait çalpara ile oynayan biriyle resimlenmiş olan bir kase ise Sir Alan Barlow koleksiyonundadır.¹⁴² Mısır'da hüküm süren Fatimiler zamanına ait Kahire Arap Müzesi'nde bulunan bir seramikte elinde ut tutan bir kadın figürü görülmektedir.¹⁴³ Walter Feldman, Music of the Ottoman Court adlı eserinde rebap çalan kadın minyatürünün görüldüğü bir Selçuklu çinisine yer vermiştir (Berlin 1996, s. 118).

XIII. yüzyıla ait Kirman'da ele geçmiş dört telli bir müzik aleti çalan Türk oturuşu denilen oturuşla bağdaş kurmuş kadın figürlü bir çini parçası Suriye'de bulunmuştur.¹⁴⁴ Rey-Sultanabad'da bulunmuş Viktoria and Albert Müzesi'nde XIII. yy.'a ait bir vazoda çeng çalan kadın,¹⁴⁵ Mrs. Hamilton Rice koleksiyonunda bir seramik bardakta def çalan kadın,¹⁴⁶ J. A. Barlow koleksiyonundaki Kaşan'da bulunmuş bir tabakta çalparasıyla oynayan çengi,¹⁴⁷ Metropolitan Museum'da bulunan bir hanende kadın yanında ut çalan kadının resmedildiği tabak¹⁴⁸ figürleri Selçuklular Dönemi'ne ait müziğin figürleridir.

Kaynaklar

Abbas Muhammed, Tasnifü'l-ulum beyne Nasreddin Tusi ve Nasreddin el-Beyzavi, Beyrut 1996.

Ahmet b. Mahmut, Selçukname (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts. (1977).

Asım, Necib, "Selçukluların Musikisi", Ma'lumat, sy. 112, İstanbul 1897.

Atasoy, M. Cahit, "Türk Musikisi Konservatuari Olan Mevlevihaneler", Türk Edebiyatı, II/14, 1973, s. 36-37.

Atıl, Esin, Freer Gallery of Art, Washington 1973.

Bezer, Gülay Ogün, Begteginliler, İstanbul 2000.

Danişmend, İsmail Hami, Türklük Meseleleri, İstanbul 1983.

Danişpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 61-62; sy. 152, 1354, s. 67-68.

(132) Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi I, İstanbul 1997, s. 51.

(133) Grube, Islamic Pottery, s. 83, no. 142.

(134) Atıl, Freer Gallery of Art, s. 94; Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 652.

(135) Atıl, Freer Gallery, s. 96.

(136) Atıl, Freer Gallery, s. 102.

(137) Atıl, Freer Gallery, s. 117.

(138) Fehervari, Islamic Pottery, s. 100, no. 120, pl. 52.

(139) Lane, Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia, s. 36, pl. 49/b.

(140) Lane, Early Islamic Pottery, pl. 56/c.

(141) Lane, Early Islamic Pottery, pl. 55/a; Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 633/a.

(142) Lane, Early Islamic Pottery, s. 36, pl. 49/a.

(143) Lane, Early Islamic Pottery, s. 21, pl. 27.

(144) Grube, Islamic Pottery, s. 269, no. 213.

(145) Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 646.

(146) Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 666.

(147) Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 750/a.

(148) Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 711.

(**) Bu makale yayınevimizin hazırladığı 'Türkler Projesi' (cilt 6, s. 162, 2001)'nden alınmıştır.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1989, I.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII-VIII. Cilt, İstanbul 1989.

Duygulu, Melih, "Gaziantep'te Barak Türkmenlerinin İskan Havalanı", Türk Halk Kültürü Araştırmaları, 1991/2, s. 31.

Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne'lİlmi ve'l Ameli'n Nafi, Halep 1979; tıpkıbasım Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1990.

Ebü'l-Kasım Tafadduli, Sema-ı Dervişan der Terbiyyet-i Mevlana, Tahran 1991.

Erendil, Muzaffer, Dünden Bugüne Mehter, Ankara 1992.

Farmer, H. G., A History of Arabian Music, London 1929; a. y., "Music of the Pars", A Survey of the Persian Art (ed. A. U. Pope), Tahran 1977, VI. Cilt.

Faruki (el-), İsmail Râci-Luis Lâmie, İslâm Kültür Atlası (çev. Mustafa Okan-Zerrin Kibaroglu), İstanbul 1991.

Fehervari, Geza, Islamic Pottery, London 1973.

Feridüddin Attar, Mantuku't-tayr (çev. A. Gölpınarlı), I-II, İstanbul 1990.

Gazimihal, M. Ragıp, Türk Askeri Müzikleri Tarihi, İstanbul 1955.

Gölpınarlı, A., Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, İstanbul 1983.

Grube, Ernest J., Islamic Pottery, London 1976.

Hariri, Makamat (çev. Sabri Sevsebil), İstanbul 1991.

İbn Battuta, Seyahatname (çev. M. Şerif), İstanbul 1333.

İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım Ankara 1956; eserin Türkçesi: Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (çev. M. Nuri Gençosman), Ankara 1941.

İbn Bibi, el-Evâmirü'l Alâiyye (çev. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996; İbn Bibi, Ahbar-ı Selaçike-i Rum (eklerle yayına haz. Muhammed Cevad Meşkur), Tahran 1350 hş.

İbn Haldun, Mukaddime (çev. Zakir K. Ugan), İstanbul MEB yay. 1988.

İbn Kesir, el-Bidaye, Beyrut 1966.

İbn Teymiyye Külliyyatı (çev. M. Sait Şimşek v. dğr.), İst. 1988, I-III.

Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparator-

luğu Tarihi, III, Ankara 1992; V, Ankara 1993.

Lane, A., Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia, London ts.

Mansuroğlu, Mecdud, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV/3, İstanbul 1951.

Merçil, Erdoğan, Türkiye Selçuklularında Meslekler, Ankara 2000.

Nizamülmülk, Siyasetname (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1982.

Nizami Gencevi, Mahzen-i Esrar (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1946.

Ögel, Bahaddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, IX. Cilt, Ankara 1987.

Özalp, M. Nazmi (derl.), Türk Musikisi Tarihi, I-II, Ankara 1986.

Pope, Arthur U. (ed.), A Survey of Persian Art, X, London 1938.

Ruzbihan Bakli, Meşrebü'l-ervah (haz. M. Nazif Hoca), İstanbul 1973.

Sadi Şirazi, Bostan ve Gülistan (çev. Kılıslı Rifat Bilge), İstanbul 1978.

Sanal, Haydar, Mehter Musikisi, İstanbul 1964.

Shehadi, Fadlou, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1996.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi, Ankara 1965.

Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara: TTK yay., 1958.

Tusi, Ahlak-ı Nasırı (haz. Mücteba Minovi), Tahran 1364.

Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklular Dönemi 2, Ankara 1997.

Uludağ, Süleyman, İslâm Açısından Müsiki ve Semâ, Bursa 1992.

Uslu, Recep, "Sultan II. Murad Devri'nde Müsiki", Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi, sy. 4-5, 2000, s. 458.

Uygun, M. Nuri, Safiyyüddin Abdülmümin ve Kitabül Edvarı, İstanbul 2000.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Medhal, Ankara 1970.

Wright, Owen, The Modal System of Arab and Persian Music: A. D. 1250-1300, Oxford 1978.